

Het boek is dik. Sommige onderwerpen hadden korter kunnen worden behandeld. Het deel over de statistische inspanningen van de Franse en de Nederlandse periode had korter gekund door een duidelijker beperking tot België. Verder zijn de uiteenzettingen over de verschillende statistieken soms nogal uitvoerig. Een specifiekere vraagstelling had een dunner en leesbaarder boek kunnen opleveren. Aan de andere kant worden door de uitvoerigheid de complicaties van nationale tellingen zichtbaar, zowel op organisatorisch als inhoudelijk gebied. De auteur maakt de 'informatieprocessen' door het overheidsapparaat heen zichtbaar, en bespreekt de problemen rond het standaardiseren van informatie.

Er wordt in dit boek verslag gedaan van onderzoek naar een onderwerp waarover heel weinig bekend was, en dat steeds meer in de belangstelling komt te staan. Allerlei meer gericht onderzoek, bijvoorbeeld door de auteur zelf, kan op de resultaten van deze publicatie verder bouwen.

Dan nog een opmerking over het materiaal waarvan het boek is gemaakt. De kwaliteit laat te wensen over. Al bladerend in het boek om deze recensie te schrijven, dreigden er reeds bladzijden los te geraken. Bovendien is het omslag te kwetsbaar en de papierkwaliteit beneden de maat.

Ida Stamhuis, Vrije Universiteit Amsterdam (ih.stamhuis@few.vu.nl)

Randeraad, N., *Het onberekenbare Europa. Macht en getal in de negentiende eeuw* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2006, 288 blz., €17,90, ISBN 978 90 284 2169 1).

Deze intrigerende titel betreft niet een wispelturig Europa, maar de opkomende ambitie Europa te kwantificeren. Randeraad presenteert een interessante en informatieve geschiedenis van de negen internationale Statistische Congressen, namelijk die van Brussel, Parijs, Wenen, Londen, Berlijn, Florence, Den Haag, Sint-Petersburg en Budapest (1853-1876), telkens met hun nationale achtergronden. Spraakmakende statistici, met als boegbeeld Adolphe Quetelet, wilden een Europese statistiek ontwikkelen om overheden en wetenschappers van dienst te zijn, om problemen te doorgronden, en om zo bij te dragen aan het geluk van de mensheid. Over deze ambitie gaat dit boek.

'Statistiek' dekte drie professionele werelden. Allereerst hoge ambtenaren die nationale beschrijvende statistiek beoefenden in dienst van een overheid, met als belangrijk doel het handelen van de overheid voor het parlement transparant te maken. Dan waren er theoretici van de statistiek, die zich bezighielden met waarschijnlijkheidsleer en statistische concepten, zoals gemiddelde, spreiding en samenhang. Tenslotte waren er wetenschappers die het een uitdaging vonden om met behulp van de statistiek regelmatigheden, verschillen en ontwikkelingen vast te stellen en te verklaren. Sommige duizendpoten, zoals Adolphe Quetelet, behoorden tot deze drie werelden tegelijk.

Hoe interpreteert Randeraad deze serie van negen internationale Statistische Congressen in Europa? In de epiloog laat hij de lezer met gemengde gevoelens achter. Hij eindigt zijn boek met de kwalificatie van een ‘tragische geschiedenis’ van de internationale statistiek en noemt hij de Congressen een ‘échec’.

Waarom tragisch? Om twee redenen. In de eerste plaats institutioneel onvermogen. In de loop van de jaren bleek dat een van de doelstellingen van de Congressen, namelijk om te komen tot Europese, vergelijkbare statistische publicaties, niet goed slaagde. Dat was volgens de auteur vooral de schuld van de nationale staten die ieder op hun eigen manier aan het moderniseren waren. Tegen deze divergerende dynamiek was geen kruid gewassen, waardoor het Europese project wel moest falen, zo meent hij. Randeraad neemt dit weer wat terug als hij opmerkt dat door een transfer van ideeën de Europese statistiek en zijn toepassingen door ‘een convergerende fase’ ging die vervolgens na 1876 in andere Europese en wereldwijde samenwerkingsvormen overging. Dus met deze tragiek valt het wel mee.

Het tweede onbereikte doel lag volgens Randeraad in de ambitie van statistici als Quetelet om statistische waarnemingen een *centrale* en unificerende plaats te geven in het verdeelde wetenschappelijke en politieke denken. De statistici schildert hij af als mensen die op een irrationele wijze vermeerdering van statistische kennis van de wereld om hen heen nastreefden: ‘zij geloofden in een perfecte wereld daarachter’ (9), een wereld die naar statistische wetten zou luisteren. Dat bleek niet te kunnen worden waargemaakt. ‘De statistiek is een hulpwetenschap geworden, onmisbaar misschien, maar dienend en niet leidend’, zo concludeert de schrijver (254).

Hoewel hij spreekt van een droom en illusie ziet Randeraad toch ook wel ‘onbedoelde’ positieve effecten. De Congressen en de betrokken statistici droegen fundamenteel bij aan een steeds grotere rol voor de statistiek als beschrijvingswijze van maatschappelijke problemen in Europa. Vergelijkende tabellen in de tijd en de ruimte hielpen en bepaalden zelfs het publiek en parlementair debat. Ook kwamen er nieuwe sociale en economische meetconcepten. De Congressen wisten staten ertoe te brengen informatieprocessen aan te passen en statistische instituties op te zetten.

Ik kan zijn conclusie slechts deels volgen. De Congressen waren mijns inziens een weliswaar tijdelijke maar ook zeer stimulerende representatie van een veel breder fenomeen. Nog nooit in de geschiedenis – zo laat ook Randeraad zien – waren zoveel mensen bezig statistiek zowel als een nieuwe praktijk en als een wetenschappelijke denkstijl te beoefenen. Dat gebeurde in de politiek, in het bedrijfsleven en in de wetenschap. De Congressen hebben deze beweging versterkt en verbeterd, al was het maar door uitwisseling en debat. Randeraads conclusie wordt wellicht wat te veel gedomineerd door zijn politiek-institutionele analyse van de Congressen. De overheden waren traag. Institutionele samenwerking bleef daardoor beperkt en er moest omgezien worden naar een betere, meer professionele organisatievormen. Door deze benadering valt zijn oordeel (te) negatief uit.

Een ander bezwaar tegen de teneur van de conclusie is dat Randeraad het bestaande vooruitgangsideaal van de statistici (dat achteraf ‘evident’ onhaalbaar was) wel erg sterk aanzet. Alsof de toenmalige congresdeelnemers geen begrip

hadden voor de invloed en noodzaak van geschiedenis, moraal, recht, andere wetenschapsstijlen en (nationale) politiek. Het gaat nog wat verder. Randeraad typeert het wetenschappelijk positivisme van Von Humboldt en de door hem geïnspireerde statistici als ‘een gevoelskwesitie’. Ook hierdoor kan Randeraad het verschijnsel van de Congressen en de aanspraken van de statistiek des te meer als een ehec of illusie etaleren en komt het historisch belang ervan te weinig centraal te staan. Bovendien kan men aantonen dat in het sociaal-politieke debat en in verschillende wetenschappen, zoals de geografie, de economie en de medische wetenschappen, de statistiek rond 1880 wel degelijk ‘leidend’ was of op punt stond te worden en te blijven.

Liever zou ik stellen dat de Congressen een groot succes waren in termen van culturele innovatie. Zij brachten een revolutie in de Europese communicatie op het terrein van de talloze toepassingen van de statistiek. Er ontstonden nieuwe – comparatief-statistische – beelden van Europa. Nog wezenlijker was dat een cruciale verandering van denkwijze werd verspreid en geïntensiveerd. Door hen een dubbele verloren zaak toe te delen (mislukte Europese uniformiteit en het evidente falen van de statistiek als allesoplosser van problemen) maakt Randeraad net iets te veel een karikatuur van de Europese statistici in de Congressen van de negentiende eeuw. Zo lijken ze wel *losers*, terwijl ze succesvolle culturele innovatoren zijn geweest, die niet ‘onbedoelde effecten’ teweeg brachten, maar een door hen bedoelde impact van de statistiek hebben teweeg gebracht die tot vandaag en morgen reikt.

Een interessante kant van het boek is dat Randeraad hier een voorbeeld van middennegentiende-eeuwse Europese toenadering en institutionele samenwerking onderzoekt. Meermalen trekt de schrijver vergelijkingen met de samenwerkingsproblemen in het Europa van de laatste vijftig jaar. Terecht maakt hij de lezer attent op de aan de gang zijnde natievorming en de aanzienlijke belemmeringen voor samenwerking die daaruit zijn voortgekomen.

Paul M.M. Klep, Radboud Universiteit Nijmegen (p.klep@let.ru.nl)

Hertog, J. den, *Cort van der Linden (1846-1935). Minister-president in oorlogstijd. Een politieke biografie* (Dissertatie Leiden 2007, Amsterdam: Boom, 2007, 901 blz., €49,50, ISBN 978 90 8506 499 2).

In een bekende enquête uit 2002 van het *Historisch Nieuwsblad* verkozen de leden van de Staten-Generaal Pieter Wilhelm Adrianus Cort van der Linden tot de beste premier van de twintigste eeuw. Algemeen roemden de Eerste- en Tweede-Kamerleden Van der Lindens vermogen tegenstellingen tussen de verschillende politieke partijen te overbruggen. Hij is de geschiedenis ingegaan als de staatsman die Nederland door de Eerste Wereldoorlog loodste en door de belangrijke Grondwetsherziening van 1917 de kiesrecht- en schoolstrijd, die decennialang de Nederlandse politiek beheersten, wist te beëindigen. Over deze laatste liberale minister-president van de twintigste eeuw (1913-1918) is nu een biografie verschenen, waarop historicus Johan den Hertog in 2007 aan de

Universiteit Leiden is gepromoveerd, en waarvoor hij inmiddels is gelauwerd met de Dirk Jacob Veegensprijs.

Cort van der Linden valt in vier gedeelten uiteen, waarbij het zwaartepunt ligt bij de jaren 1914-1918. In het eerste gedeelte 'Politiek van de katheders' schetst Den Hertog allereerst Van der Lindens jeugd en studententijd en gaat vervolgens in op zijn loopbaan als advocaat, commies-griffier bij de Tweede Kamer en hoogleraar staathuishoudkunde aan de Rijksuniversiteit Groningen en de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam. In zijn optreden als hoogleraar was hij weinig succesvol. Van der Linden probeerde in diepgaande politiek-filosofische beschouwingen de positie van de mens binnen de ontwikkeling van de grote gemeenschap te verduidelijken maar slaagde daarin niet. Met zijn kenmerkende combinatie van idealisme en sociaal-darwinisme viel hij tussen de wal van het behoudende liberalisme en het schip van de progressieven. Studenten vonden zijn colleges moeilijk te volgen, terwijl vak- en tijdgenoten zijn ideeën en gedachten afdeden als 'zweverige en nutteloze denkconstructies' en zelfs 'duister'. Hij werd een intellectuele eenling, maakte geen school en ondervond steeds minder voldoening in zijn hoogleraarsambt. Een van de redenen die zijn biografie hiervoor aanvoert is dat Van der Lindens wetenschappelijke interesse niet zozeer uitging naar de staathuishoudkunde, maar naar staatsinrichting en zuivere rechtswetenschap, in het bijzonder strafrecht en volkenrecht.

Tot zijn grote opluchting kon hij op zijn vijftigste jaar het hoogleraarschap achter zich laten en terugkeren naar Den Haag waar hij raadadviseur bij het ministerie van Justitie werd, waarmee het tweede gedeelte, getiteld 'Een partijloze liberaal en zelfstandige minister', begint. Hierin gaat Den Hertog onder meer in op de totstandkoming in 1913 van het liberale extraparlamenteaire kabinet-Cort van der Linden, waarvan de naamgever bij zijn aantreden verklaarde dat hij zelfstandig, dat wil zeggen los van de partijen in het parlement, wilde regeren volgens de 'volkswil'. Het verloop van de politieke strijd voorafgaand aan de grondwetsherziening en de belangrijke besprekingen in de pacificatiecommissie komen uitgebreid aan bod, waarbij Den Hertog in navolging van Huub Spoormans, *Met uitsluiting van voorrecht*. *Het ontstaan van liberale democratie in Nederland* (Amsterdam 1988) en Jasper Loots, *Voor het volk, van het volk. Van districtenstelsel naar evenredige vertegenwoordiging* (Amsterdam 2004) duidelijk maakt dat met uitzondering van het vrouwenkiesrecht in principe de kwestie van het kiesrecht al eerder dan 1917 was beslecht en dat hetzelfde gold voor de financiële gelijkstelling van het openbaar en bijzonder onderwijs. Een van de nieuwe elementen van 1917 was wel de invoering van het stelsel van de evenredige vertegenwoordiging, waarvan Van der Linden een paar jaar eerder nog tegenstander was geweest. De eerste minister hoopte dat het partijloze zelfstandige, hoogontwikkelde mannen in het parlement zou brengen, waardoor het gewicht van de partijpolitiek, waarvan hij gruwde, zou verminderen. Niets bleek minder waar. Aan het eind van zijn leven constateerde Van der Linden teleurgesteld dat de grondwetsherziening had geleid tot een van bovenaf georganiseerde verzuilde samenleving die veel gemeen had met de idealen van AR-leider Abraham Kuiper.